

Народник в українській літературі.

У той час, коли Данте починав писати свою „Commedia Divina“, в його рідному краю панували тільки дві мови: латинська — мова письменства та науки і французька — мова панських салонів та середньовічної пісні. Мова-ж італійська була зведена до простолюдного жаргону, її було чути тільки здалека від культурних центрів Італії, не в панських громадах, а на базарах та ярмарках. Але Данте не захотів перекладати свої заповітні думки та почуття на чужий язык і висловив їх необробленою, простолюдною мовою своєї любої країни. Чи почував він, що його уподоба порішила не тільки літературне питання про можливість дальшого оброблення та поступу простої мови, а провіщувала всю національну будущину італійського народу! З Данта почалось те демократичне відродження його, що було закінчене Гарібальді, а „Commedia Divina“ була першим геніяльним виразом народного самопочуття, яке доспіваючи та ширячись на протязі століть привело на кінці батьківщину Данта до політично-національного з'єднання.

Сто років назад скромний український письменник Іван Котляревський, без порівняння менше надарований генієм від італійського поета, але може з таким-же геніяльним прочуттем, перший відізвав ся на простолюдній мові свого рідного народу і ввів її в недосяжний доси літературно-культурний круговорот сучасного, доволі пригніченого українського життя. Надрукована у 1798 р. поема Котляревського „Енеїда“ була тим живим словом, що збудило народне самопочуття України, покликала її до культурно-літературної праці і оборони душі української нації від апатії та інертності.

Прошло сто років, розвилась українська література і вдячні Українці на всій Україні споминули добрим словом першого ініціатора; на протязі цілої осені 1898 р. в часописах оповіщалося про святкування пам'яті Котляревського в різних містах; не zostав ся глухим до сього ювілея і Петербург.

Ці національно-літературні свята роблять якесь свіже, радісне враження. В останні часи в журналістиці, в громадї, на науково-літературних збірках у Росії — усюди так монотонно панували промови про економічні хиби, все життя зводилось до одного фізичного хліба, що слова про національне, літературне відродження якось чудно звучать між ними, видають ся немов якимсь анахронізмом. Але людська істота містить у собі не один жолудок, матеріальне питання ніколи не заглушатиме в людськості запитів розуму та серця, інтересів добра і зла, правди і брехні, краси і огидливости. Все, що читало ся, співалося і виголошувалося на тих національних святкуваннях, свідчило про живучість національного руху на Україні. На це питання московська преса дивить ся взагалі дуже нетолерантно та неприхильно, лічачи його якоюсь романтичною вигадкою, яку треба знищити та здати до архіву. Але сама дійсність голосно свідчить, що в забезпеченні народніх прав лежить міцна порука культурного, економічного і етичного поступу всякої держави. Пригнічування тих прав викликає багато фактів, шкідливих для загального стану держави.

Оттака пригнічена нація святкувала столітній ювілей свого письменства. Без сумніву письменство, се найвидніший прояв народного самопочуття. До того на долю української літератури доволі припало переслідувань з боку не тільки московського уряду, але і від централістів різних партій. Не вважаючи на се вона не вмерла, не розвіялась, як пара, не зашкодила загальному російському прогресови, а навпаки проістнувала сто років і вступила у друге століття з ясным почуттям свого права на існування і дальший поступ! Кожний нарід має достоювати свого права говорити, читати та творити на рідній мові, як і кожна людина. Але признання літератури з боку иньших націй здобуваєть ся не тільки сим природним правом, а вартістю та гідністю її за для культури та вселюдськими заслугами. А таких скарбів літературної штуки чимало знайдесть ся в українському письменстві. Можливо, що сих скарбів було би далеко більше, коли-б розвій письменства йшов

свобідно і без таких раз-у-раз перешкод, переслідувань та репресалій. *) Українська література і поезія, що має між своїми представниками такого великого поета, як Шевченко, може сміло стати серед славянських літератур, після російської, польської та чеської.

В нашій літературі з самого початку її книжного розвою домінує різко висловлений демократичний напрямок. Вже в Енеїді трапляють ся місця, які свідчать про прихильність автора до простого народу, про те, що автор страждає його муками та хибам, його пригніченим станом. Описуючи напр. пекло, він зразу містить туди панів:

„Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів“ і т. д.

Се був перший виклик народництва, якого тоді ще не було чути в сучасній московській красній літературі **) і яке тільки з приводу Пушкіна почало панувати в творах виднійших російських письменників та поетів. До уставів Катерини II Україна не зазнавала кріпацтва; вона воювалась проти поневолення з Польщею та Московщиною, або втікала від ненависного кріпацтва на „вільні степи“, на Запорожжя, навіть у турецьке підданство, до султана. Надзвичайна любов до свободи, якою визначають ся взагалі усі південні нації, завжди була характерною прикметою українського народу. Заведення на Україні кріпацтва на кінці XVIII в. було ще свіжою раною, з якої ще не перестала точитись кров. Котляревський, простий чиновник, людина не високого розвою, але з міцним та незабитим національним почуттям, добре зрозумів це і жалів за згубленою свободою часто пробивав ся в багатьох місцях його веселої пародії на давноминулий грецький Олімп. Але сміяти ся

*) Навіть Св. Письмо досі заборонено перекладати на нашу мову і та ким робом виникла така чудна, як каже д. Науменко, пойма „что в християнскомъ государствѣ, гдѣ имѣется Евангеліе на 70 языкахъ, въ этомъ числѣ на вогульскомъ, зырянскомъ и т. д., славянскій народъ въ 20 миллионѣ душъ не имѣеть права читать Св. Писма на родномъ языкѣ“, дивись Киевская Старина 1899 „Книжная рѣчь у Малороссовъ“.

**) В тогочасній рос. літературі був тільки один твір писаний в подібнім дусі, се книжка Радіщева „Поездка изъ Петербурга въ Москву“, де з великою симпатією малюють ся сумний стан простого народа.

„крізь слюзи“ було ще до Гоголя порано, в натурі самого Котляревського було любити сентиментальних гумористів Українців, і він утворив незабутні малюнки з народнього життя: „Наталку Полтавку“ і „Москаля Чарівника“. Таким чином реалізм в купі з народництвом, — чи то краще сказати, націоналістичний демократизм у найліпшому значінню сього слова, — се ті нові живі риси, які зробили Котляревського не позадним літератом серед загально-російських письменників, і дають йому право на вічну незабутність.

На превеликий жаль напрямом, яким ішов перший наш письменник, не знайшов собі сторонників між тогочасними його українськими товаришами. Квітка-Основ'яненко виявляє з себе націоналіста-естетика та мораліста, але не демократа, у якого болить душа від хиб народнього життя, хоча йому з власної практики траплялось частенько придивлятись до дійсної правди кріпацьких відносин. Декілька занадто важких епізодів, у які йому приходилось встрівати, приведено в його життєписі,*) але ні один із них не стурбував його душі настільки, щоб це обурення відгукнуло ся у його творах. Пригадаємо тільки „Панну Сотниківну“, оповідання з побуту Слобідської України, де вилились жалоби на сучасні обставини сільського життя. В пекучому питанню пансько-кріпацьких відносин, в сьому морю кривд, лементу, пригнічення людської істоти, Григорій Хведорович Квітка, завжди повний об'єктивності, таки іноді пильнує виправдати панів. Уся його творчість, не вважаючи на справжню красу його народніх українських образів, зостаєть ся без громадської підстави, без певної ясної точки погляду на суспільну правду та кривду. А про те сї колізиї зробив Шевченко темами найкращих та найвидніших своїх творів та поезій. Квітка, се малярь-реаліст, що не бере „злих“ тем, що більш ідеалізує дійсність, ніж виставляє на показ темні боки життя. Тільки в „Панні Сотниківні“, написаній російською мовою, громадська перешкода з'являєть ся причиною особистої драми за часів закріпощення України Москалями Петра І.

Яскравійше намальовані громадські пригоди у Гулака Артемовського, напр. в байці „Пан та собака“. Завдяки силі та виразності мови ся байка краща багатьох українських байок, але на великий жаль шкідливі цензурні обставини не дозволили письменникови на урядовій посаді творити й далі в таких радикальн

*) Сочиненія Г. О. Квитки, т. VI, ст. XXV.

напрямку. З могутнім голосним протестом проти політичних, економічних та національних хиб українського життя виступив рішучо тільки поет Шевченко.

Звертаючись знов до Котляревського, ми бачимо, що в його творах уперше намічається той тип „печальника“ народного горя та шановника народньої етики, з якого подалу виробився і досі любий українській інтелігенції тип „народника“. Цей прототип — се Вовзний у „Наталці Полтавці“. Він виник цілком органічно та натурально і для того, щоб розгледіти народницький колір, треба тільки ближше придивитися до його поводження, та відкинути його комічні звороти. Піднявши ся по над його одяг та форми, ми примітимо його народництво. Вовзний — заможний чоловік, письменний, обібраний дворянством на посаду „судебного пристава“ в низшій земській управі; він поставлений завдяки наведеним умовинам вище сільських мешканців. Але окрім сього він має широкий світогляд і в пісні до Виборного лає пануючу деморалізацію. Не вважаючи на різницю між собою і Наталкою він заявляє їй, „що любов усіх рівняє“, і на кінці примушує читача лічити його навіть добросердою людиною. Його погляди, виголошені в його піснях та репліках, виявляють у собі вплив дуже популярного українського філософа і оригінального мораліста Сковороди. І сей Вовзний, що без труда знайшов би собі дружину між міщанками та панянками полтавськими, закохується в бідну дівчину-сироту, не признає предковічної приказки: „знай ся віл з волом, а кінь з конем“. Хоч і як регочеш, слухаючи, як він балакає з Наталкою, але без сумніву в його істоті ми бачимо перед собою лірика, уважного до голосу серця, захопленого чудовим образом гарної та чесноі сільської дівчини.

Минуло сто років з того часу, і знов у першому творі, надрукованому в 191 р. існування нової української літератури ми зустрічаємося з народником-ліриком, охочим за вроду та красу селянської дівчини віддати своє життя, поступити ся за-для неї найдорожшими своїми правами, втілити в неї свої святі ідеали. Сей тип увособлений у комедії Маркевича „Не зрозуміли“ в Богуні. Різниця тільки та, що Богун не просто лірик, захоплений власним почуттем, а лірик, оживлений щирою любовю до свого рідного народу, повний бажання прожити весь вік поруч із ним та задля нього. Се народник найщиріший і найбільше невдачний, якого тільки можемо пригадати собі.

Взагалі типови народника не пощастило ані в великоруській, ані в українській літературі. В першій він являє ся то якимсь патлатим санкюлотом, як Марко Волоков у Гончарова (роман його „Обрив“), то якимсь безґрунтовим революціонером, як Нежданов у Тургенева, а на кінці був ганебно осьміяний у рано помершій місячнику „Новое Слово“. В українській літературі сей тип мав великі права до істновання на тій підставі, що осьвічена радикально українська інтелігенція на протязі цілої другої половини XIX-го в. більше-менше перебувала під впливом захоплення своєю національністю, під впливом ентузіастичного „народолюбства“. Переживали сей ентузіазм збирачі етнографічного матеріалу (Метлинський, Нос) і вчені дослідники (Чубінський, Костомарів, Єфименко) і беллетристи та поети, як Марко-Вовчок, Левіцький, Старицький. Се народолюбство дало багатий етнографічний матеріал, збагатило українську штуку найкращими збірниками українських дум та пісень, впливало на літератів при їх малюванню народного побуту. Більшого-ж від його не можна було сподівати ся. Наша інтелігенція була одірвана від народу, мало підготовлена до міцного єднання з ним, щоб це закохання в естетичну вдачу народу та його надзвичайно звеличену чистоту етики мало-б спроможність дати які небудь примітні, практичні результати, користні українському народови. Придивляючись до сього типа, поскільки він виявив ся в літературі, ми зустрічаємо в романі Левіцького „Хмари“ яркійше, ніж у иньших, намальований образ народолюбця.

Павло Радюк, — студент Київського університету, родом з поетичної частини Київщини, Черкаського повіту — виявляє з себе українофіла „хлопомана“, яких багато було у 50-60 рр. між українською академічною молодю. Чарівнича пишнота самого Києва, передавані з рук до рук нелегальні твори Шевченка, скрізь чуття музикальна українська мелодія, поетична природа — все те робило вражіння на чутливе до естетики молоде серце і не могло не примусити героя до палкого народолюбства. Автор зрозуміло виводить свого героя з такої сім'ї, де шляхетське виховання пильнувало держати дитину оддалік від усього брудного, сільського, хлопського. І се майже завжди й було, що наші молоді паничі робили ся ідеологами демократизму. Але ввеличене таким вихованням, витончене зрозуміння краси робило душу панича дуже до неї прихильною, де-б ся красота форм, ліній та колірив не виникала перед його очима — чи в краєвиді, чи в мелодії рідного

народу; а сих красот занадто було багато на нашій Україні. І Павло Радюк під впливом великого поета Шевченка приїздить до своїх Журбанів в убранню простого парубка і переживає саме гаряче, запальне кохання до свого рідного краю. Ідеї західної Європи та університетська наука освітили його розум новими широкими поглядами, пишнота пригніченого рідного краю зміцнила діло і виробила з його демократа-націоналіста. Обвіяний поезією пісень, що розлягають ся по українському селу, зогрітий „блакитним небом України“, теплом, пахощами квіток, він як поет бачив у сьому гарному краю, не вважаючи на його пригніченність, непросвітність та економічні хиби — Україну будуччини, нову, молоду, освічену, збуджену до нового самостійного життя. Україна вставала перед ним зі своїм гордим, поетичним народом, багатим та просвіченим, із вольним народом без усякого ярма на спині, з своєю мовою, літературою, з своєю наукою та поезією. Як той чудовий сон — бачив він такою Вкраїну. (Хиари, К. 1874).

Але в сих поривах не було нічого реального, не було моста між дійсністю і тими надіями на будучність, які розливали ся в голіві молодого народолюбця. „Наша земля на Вкраїні, як золото, а народ наш часто голодує; в нас нема промислу й крамарства, а про народ ніхто не дбає; ніхто його не вчить, не навчає розуму. Наша пісня народня — велика й чудова, як твір перворядних геніїв; наша поезія, наш язик, багатий, як щире золото, а все те марно пропадає, лежить непочате“ (ст. 161). І чим більше замислював ся він про обставини народнього життя, тим більш почував, як душа його „ніби тонула в якусь земну безодню, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопитись“ (ст. 175). Отся безпідставність і не приводила Радюка до якої небудь активної діяльності, а через те й усі його ідеали та *ria desideria*, які він виголошує перед своїми рідними, застають ся тільки промовами, пишними теоріями. „Ми, тату, — каже він батькови — носимо народню свиту, бо ми народники, стаємо на бік народу, ми націонали“. „Ми носимо народню одежу, бо чим-же ми викажемо знак про наші ідеї?“ Так само гаряче він говорить і в колі зовсім неналежних до діла людей: архімандрита, начальниці інститута та професора Духовної Академії. „Я був на селі, бачив яка жизнь народа; бачив, які в селах порядки! Тепер в селах більш шинків ніж шкіл! Та школярі, що виходять із школи, й самі знають, як себе цінувати — вони не поважають свої національности (?) і свого

народу й самі не тямлять, що вони за люде! Не народ, а якесь попсоване стадо писарів та панських лакеїв панує тепер на Україні, а голови обдурюють народ разом із писарями, вчителями та Жидами шинкарями! Люде позичають гроші й дають за проценти своє поле на кілька років голові або й попови“ (ст. 321). Сам же Радюк кінчить свої юнацькі змагання тим, що бере собі за жінку гарненьку сусіду і робить ся професором у Києві.

Автор романа „Хмари“ не дає в Радюкові справжнього образу активного народовця; він малює нам звичайного народолюбця-лірика, захопленого завдяки своєму молодому серцю тими націоналістичними ідеями, які збудила в ньому, як і між рештою кращої поступової молодіжі 70-х років, демократична поезія Шевченка.

У 1883 році в збірнику „Рада“ була надрукована драма Старицького „Не судилось“, де знову ми бачимо два типи народників: один із ліричним настроєм, панич-романтик і естетик, другий з ясним поглядом на річи, вчитель й лікар. Оба вони товариші по університету; перший, син заможних людей, не обирає собі коронної посади, а хоче залишити ся „sans profession“ „працювати там, де мені мило, на користь народови!“ Він теж ходить одягнений по простому і сьміливо голосить свої націоналістичні думки, а чиновникови прямо у вічі каже: „Чи буде колись одна мова, чи ні — про те не нам знати, а от що всякий примус, усяке руйнування природи ради переробу її на один аршин вадить і кравцеві й сукні — то се кожному звісно! Кожному народови бажаєть ся виробити собі такі форми, в яких йому найприроднійше. Кожному народови в своїй власній одежі найвільнійше, найзручнійше поводити ся — то що й казати про мову? Ви порвали з народом, а ми стоїмо за освіту меньшого брата, за народні права, щастє, за правду!“ Одначе й тут сї гарні промови зостають ся тільки на устах: панич жартує на лоні природи і бере повними руками усе добро від життя, яке даєть ся вродю, молодістю й багатством. Товариш його Павло — бідний, з переконання демократ, перестеріга його від дуже палкої натури: „Чого ти став на вулицю вчашати? Спіднички тягнуть — не даром же ти мені живописав якусь Катрю поетичними колірами! Не грай з вогнем, не дратуй ні своїх нервів, ані чужих... щоб буває не закінчить свої справи несподіваною мерзотою!“ Панич, звісно, ображаєть ся, що його приятель так розуміє його етнографічні допити над селянським побутом. Він признає романтичні захвати жіночою красою „одра-

дісними хвилинами в житті“. „Чого тікати від краси — каже він — який там гріх удовольнити поезією душу“. Але на кінці панич усе таки робить „мерзоту“ й роман його з Катрею переміняється на тяжку драму (нещасна дівчина накладає на себе руки), і Павло каже паничеві: „Так така то, паничу, ваша поезія!?“

Се самий звичайний тип народовця — і за його мальованне бралось багато українських письменників. Романтик по натурі, без міцної волі, з добрим серцем, чуткий до всего доброго, такий панич не здібний до важкої праці і до самотійного життя. Павло-ж иньша річ: він не зверне зі свого шляху, весь вік помалу, не покладаючи рук він працюватиме на користь темному людові, віддасть йому всі свої сили, буде бороти ся за свої ідеали й не продасть їх за миску сочевиці. „На чорта мені вони, отсі гроші — каже він, віддаючи Михайлови свої останні ощадности, щоб той не залежав із матеріального боку від своєї вельможної родини та одружив ся-б з Катрею. — Поки отсі мозолясті руки не одсохнуть, працюватимуть; та чи багато мені й треба?! На діло, се иньша річ, а для мене самого... Гай, гай! Нам, лихом битим босякам, не про своє щастя дбати!“ Він не веде шумних балачок ані про націоналізм, ані не розводить иньших яких соціальних теорій. Але з власних слів і всього його поводження виростає міцна і велика фігура переконаного й щирого народника. Роскіш, комфорт, естетика, все це на його думку „панські витребенки“. Але праця, наука, чесність у всіх громадських і власних відносинах для нього головні підстави, яких він додержує не тільки в своїй життю, а вносить у народній світогляд і таким чином виконує свою виховательську місію народовця.

Отсі три типи: Радюк, Михайло і Павло цілком живі і дають нам справжній малюнок течій між українською молодіжю 70-х та 80-х років, і тих ідеалів, які панували в головах сеї молодіжі.

З народовцями новішої формації — 90-х років ми зустрічаємо ся на сторінках галицької часописі „Зоря“, але під пером наших українських письменників. Так герой оповідання Школиченка „Між народ“ — Андрій Петренко ще в семій клясї гімназії обіцяв собі по докінченню вчення переїхати на село та всі свої знання присвятити на користь народові. Скінчивши курс в університеті, він їде до невеличкого батьківського хутора на березі річки Удає. Хлопець хоче розв'язати дуже важке завдання: він з певністю себе має у думці знищити в народі його дикі та неподобні звичаї,

які тільки зневажають людську гідність та пригнічують свободу й самосвідомість. Але звичайно трапляється, як у інших: поперед поважні розмови з громадою, поради кооперативних організацій, потім залицяння до дівчат, зближення на ґрунті вчення (популяризування); діло й культурна праця якось зникають і Наталка робить ся такою-ж жертвою рознехання панича, як і Катря в драмі „Не судилось“. Замість того, щоб скласти іспити на фельчерицю у Києві, куди батько й мати одпустили її по проханню панича, бідна дівчина родить незаконну дитину, підкидає її на перший панський ганок, а сама знаходить собі спасення від слави, сорому та байдужности милого під колесами залізничі. Оповідання написано зовсім не талановито, не має художніх фігур. Андрій Петренко більше подає на якусь тінь, ніж на живу людину. Нї його світогляд, нї духовий розвій зовсім не ясні для читача; тільки одно бажання прийти на поміч „темному людові“—се дуже й дуже мало задля працівника-народолюбця. Той самий „темний люд“ виявляється безперечно моральнішим від такого помічника; такі помічники не вносять у народню масу нї одного проміння етики та просвіти. Коли Наталка пропала без вісти в Києві, Петренко погорював за своєю коханкою, але скоро заспокоїв ся. „Тим більше — додає автор — що громада почала будувати школу і Петренко знайшов собі таку роботу, яка не дозволила йому жалкувати“, а навпаки, заспокоювала його свідомість, що всі його пильнування і заходи йдуть на користь „простому та темному народові“. Сим кінчить ся оповідання. Таким чином неморальний з усіх боків учинок героя з Наталкою являється нїби „хвиловим епізодом“, який зовсім не має впливу на топ сеї повісти і на самого Петренка. На що тоді, питаємо ми, і наповняти зміст сього оповідання і так гучно називати його „Між народ“? Задля народолюбця дуже велике значіння має—вияснити собі відносини до сільської жінки, і хорони Боже наші села від таких навчителів-народників, у яких єднання з народом починається з романтичного звязку з першою гарненькою дівчиною! Наталя — жертва неясних моральних підстав добродія Петренка. А через такі жертви неможливо супокійно працювати до святаї праці народньої освіти, як се робить у д. Школиченка його герой: такі епізоди тільки гнобимуть кожного народовця. Коли Михайло згадує та аналізує свої вчинки, кожний бачить, що цей конфлікт повинен переробити його цілком та привести до кращого морального становища. Та нї. Петренко повер-

тається до того-ж села, дивиться у вічі кривих загубленої дівчини і не вважаючи на свою неморальність лічить сам себе за керманича та просвітителя народу. Крий Боже від таких діячів!

З проводирем ясного світогляду ми зустрічаємося в особі народовця-націоналіста, героя оповідання Чайченка: „На распутті“. Перед нами два приятелі: Гордій Раденко та Демид Гайденко. Обидва вони з одного села, обидва перечитали в останніх клясах гімназії „Кобзаря“ і почули себе „українофілами“. Запальний-же Гордій ще з п'ятої кляси зробився „пропагатором“ — він добував українські книжки та розповсюджував їх між товаришами. Скінчивши вчення в університеті оба вони шукають місць на провінції — Демид лікарського, а Гордій адвокатського. Товариші палають найдемократичнішими надіями, обидва вони переконані народники. Але дякуючи автора власне життя їх складається так, що герої не сповняють своїх плянів. І тут виникла любов: Гордій одбив любку у Демиди і побрався з нею. Демид з розпуки кинув місце, повернувся до рідного села і почав... „народничати“: орати, сіяти, поратися біля саду і безперечно навчати селян; з'організував школу і в тій діяльності знайшов мету свого розбитого життя. Але на гріх недоля знов звела товаришів! Гордій — тепер уже пан — поселився на сусідстві біля його села в великій економії, що досталася йому від якоїсь рідні; поселився він на горі Демидови з жінкою. У нашого Раденка вже перегоріло кохання до дружини, він не бачить ніякого змісту в житті і ніяким чином не може довести до ладу своїх економічно-панських відносин до простого люду, до селян. Страшенно сердить його репетує на випади та полеві шкоди і т. п.; на кінці діло доходить до того, що він жалується на своїх селян губернаторови, а сей насилає на бунтарів „екзекуцію“ чи то-пак „порку“. Сам Гордій від нудоти зачинає роман із якоюсь дівчиною, а коли вона топиться,ознавши, що він не кавалер-контрорщик, за якого він удавав себе, є багатий пан, — Гордій, знервований (ніби) своїм власним браком рівноваги, пускає собі кулю в лоб. Таким чином один із товаришів зовсім з'їхав із глузду і замість сповнення своїх надій про народню працю лишає по собі тільки проклони, ненависть своїх селян спліндрованих його екзекуцією. Зостається ще герой — Демид. Але й йому не поталанило: поліція чогось не дозволяє йому залишатися на селі, вчити в школі, і він мусить переїздити в город, де дружить з удовою свого небіжчика друга. Все оповідання кінчить

ся Шевченковими роковинами. У господі Демида збирають ся „українофіли“ спомнянути поета і отут за вечерою Демид виголошує свою кінцеву промову, де він заявляє себе націоналом, поперед усього націоналом і тільки націоналом. Промова ся занадто цікава, не в устах Демида, а через те, що виясняє profession de foi одного з видних наших письменників — Чайченка. Щоб показати всю безгрунтовність та марність сього „profession de foi“, яко програми активного народництва, дозволяємо собі привести її цілком :

Демид не згожуєть ся з одного боку з одним старшим українофілом, що покликає до „обережності“, а з другого боку з одною дівчиною радикального напрямку. Піднімаючи чарку він відповідає їм обом і не поперед усього за сьміливу, одкриту націоналістичну діяльність. Націоналізм частенько зовуть перестарілим питанням, мішають його, каже він, з державним шовінізмом, але „ідея націоналізму не є ідея шовінізму, а український націоналізм тим і має значіння для людськості (sic), що повинен досягнути ідеєю чистого націоналізму без ніякого шовінізму. Се й буде його лєпта у все-сьвітню скарбницю. Кажуть, що націоналізм — форма. Еге, форма, але яка? І наше тіло форма, в якій виявляєть ся наш дух! Так, націоналізм форма й мова форма, але така форма, яку відрізнивши від тілого, зникне й саме тіло“. Далі він каже, що через се мова, національна література не другорядні, а головні питання. „Без мови, без національної літератури — нема нації, і коли ми хочемо бути нацією, то повинні поперед усього пильнувати, щоб рідна мова запанувала в рідному краю, щоб вона мала широкий розвій в рідній літературі. Я піднімаю чарку за наш багатий, чудовий, мельодичний язик, який повинен виробити ся в одну з міцнійших славянських мов, бо має для того найбільше засобів. Нам кажуть, щоб, коли ми не можемо мати своєї науки, бралиб чужу. Ні, ми не хочемо чужої науки, як раз через те, що вона чужа і як така не може бути просвітньою, а буде задурюванням, деморалізацією нашого народа!“ Але Демид не не з панночкою радикалкою, бо не признає особливої ваги за економічними питаннями. Ці питання „не розплутують усіх вузлів і ми думаємо, що досягнути кращого становища народнього можливо тільки, прямуючи шляхом національним. Важен не принцип праці, а сама праця; нехай би ми усі працювали на користь українському народови на українському ґрунті, і сього досить, щоб ми усі не змагались. Мій тоаст за єднання всіх друзів України, народа, робітництва; за єднання коло праці

задля народа, задля національного самопочуття. З'єднаймо ся та будьмо кріпкі, тоді ми виявимо таку силу, яка не зважаючи на всі перешкоди високо підніме дорогий для нас завжди демократичний прапор українського націоналізму". (Зоря 1892, стор. 444).

Із усього сього довгого монольога Демида, якого тези та ріа desideria ніби то виводять усіх із розпуття на один певний шлях, зовсім і не видно, що треба розуміти під назвою націоналізму, що повинно бути написано на українському прапорі. Мова та українська література — отсе і тільки отсе ставить ся на чолі праці Демидом. Але яка література може існувати хоча одну хвилину без усякої просвіти? Тільки Китай задовольняєть ся своєю рідною культурою, а ми не бачимо, щоб Японії зашкодила чужоземна наука та література, поки там не виникла своя. Ми бачимо, що всі патріоти-діячі Чехії, Сербії, Болгарії одібрали освіту в чужих краях, не на рідній мові. Без просвіти не збудить ся в народі національне почуття. А без хліба, без землі, що день у день утікає з рук українського хлібороба-селянина, сьому хліборобови застаєть ся тільки вмирати з голоду на рідній не своїй землі. Але з його еміграцією, з його втеками на фабрику, з його економічними хибами „націоналіст" в роді Демида і в думці не має вести боротьбу, через те, що се не національні, а економічні питання. В чім же виявить себе народницька праця українського націоналіста, коли в його програму не входять вище наведені, на наш погляд головні справи всякої поступової роботи, окрім виключно літературної без усякого політичного напрямку? Навпаки — на прапорі українства повинно бути написано поперед усього шановання людської істоти, боротьба за права одилиці та громади. Націоналізм — збуження свідомої, свободної думки та свободної, самостійної критики; націоналізм, се право народа на свою рідну землю, облігу його кровю та потом, право на працю, яка дає спроможність жити не голодним, право на своє власне себе опреділення. Все, що намагає здійснити ці завдання, доведе народ до кращого стану, до користійших обставин, не нищачи його національних, політичних та людських прав. А через се й праця народовця-націоналіста не може обмежувати ся виключно виробленням рідної мови, а повинна захоплювати всі духові, побутові, економічні та правові боки життя нашої нації, в їх національно-політичних формах.

Оттакх-то народників-діячів доси й не трапляло ся бачити нам серед вище перегляданих типів в українській літературі.

В Чайченкових оповіданнях „На Розпутті“, „Соняшний промінь“ панує романічна частина і все народництво обмежує ся балачками та розмовами про любов до України. Такі фігури не мають права й претендувати на значінне артистичних літературних типів.

Більше живі, хоч і без артистичного оброблення, два характери, що зустрічаємо в останніх творах. Богун в комедії талановитого Д. Маркевича „Не зрозуміли“, та Мирон у драматичних сценах найвидатнішого драматурга Карпенка Карого „Понад Дніпром“. В Богуні встає перед нами дуже симпатична фігура народника, що пішов між народ із відкритим, любячим серцем, ясною програмою діяльності, але й тут згубне непорозуміння селянина та інтелігента витворює взаємне недовіре. Син заможного поміщика, Богун, скінчивши вищу агрономічну школу, повертаєть ся до дому і хоче вести зовсім просте життя, але діло кінчить ся тим, що він покидає село, яке не зрозуміло його й не пішло за ним. Комедія Маркевича слабка на пункті артистичного викінчення; вона розтягнута, в ній нема яскравих картин та моментів ані різко намальованих характерів. Краще написана вже згадана драма „По над Дніпром“. Концепція й типи героїв дуже схожі в обох драмах. Тут за народницьку працю береть ся син селянина Мирон, теж агроном з висшої школи. Він пропонує кооперативну організацію між селянами; сам син народа, Мирон просто й зрозуміло каже своїм селянам: „Дружній череді вовк не страшен! Складемо справжню хліборобську спілку, почнемо й працювати в купі й за нашу платити укупі й податки спільно сплачувати; через рік-два самі побачите, як се гарно й корисно. Тоді й самі не захочете кидати свою землю та тягнути ся у Оренбурський край на переселення“. Скоро казка кажесть ся, та не скоро діло робить ся; помалу Миронови пощастило заснувати спілку, не вважаючи на глитаїв, що підговорювали проти організаторів волосну адміністрацію, ні на інертність деяких членів. Мирон видержав до кінця, не зупинив ся по середині праці, і вніс у погляд свого села всю важність справжнього кооперативного принципу та братерських відносин. І коли вибраний членом Земської Управи, він повинен покинути своє село та свою спілку, члени її присягають йому ніколи не звертати з того шляху, яким спілка веде до громадського щастя. А той, хто з початку більш усіх насміхав ся над замірами Мирона, той невірний Фома, яких багато між нашими селянами, тепер каже: „Життя своє віддам за согласіє в нашій спілці, бо кожний з нас тепер так дивить ся,

що спілка, се спасення бідних хліборобів від бід, що далять їх по всім селам, а по одному гонять на Оренбурські землі, примушують увесь вік працювати на иньших“.

Таким чином у Мироні ми бачимо першого народника, що виконав свої заміри. Чи розгадка його успіху лежить у тім, що він сам син народа, такий-же як і всі „неодукований сїряк“, тільки узброєний знанєм, без згубних панських рисів з їх поетичними почуттями та потребами? Може в сьому й лежить та віра в нього та в його ідеали, з якою його жінка каже: „Іди, Мироне, виводь сліпих на шлях!“

Передивляючись усі наведені типи народників в українській літературі, ми бачимо, що ні Радюк, який горює про безвідрадне становище України та гадає про національне відродження, а все таки покидає село, ані естетик Михайло, що бажає працювати на користь народови й так трагічно кінчить свою справу загибллю дівчини, ані Демид, що виголошує якусь нову національну програму — всі вони не являють ся справжніми народниками, в значінню національних поступових діячів, яке тільки й зрозуміле для нас. Не треба звертати уваги, що дехто з Миронових adeptів не розуміє спілки, що невдачник Богун утікає від своїх селян — вони всі, і Мирон і Богун дають народови нові морально-економічні прінципи, нові підстави для громадського життя. Нічого, що Богун лає сам себе, з звичайним для нашого брата-інтелігента „самогризенням“, що він не зумів поставити своє діло на твердїм ґрунті, а про те він більше зробив за-для села, ніж Демид. Се саме й мав у думці Маркевич у своїй останній сцені, коли громада уневняєть ся в брехливости слави, що розпускали проти Богуна неприхильники його праці, сільські глитаї, яким його прямування та робота шкодили матеріально. Фігура нещасливого без вини та відданого громадї чоловіка являєть ся перед нами в сьвітлім і дуже симпатичнім образі. Богун дав своїм односельчанам міцний імпульс до самопізнання, дав їм руководну ідею, яка не загасне в їх душах. Не можна забувати, що нарід живе більш розсудливим життям, ніж ідеологічна інтелігенція; всі його пригнічені нуждою духові сили міцнійші, ніж можна гадати: вони дрімають, не збуджені ані нашою школою, з її мінімальними знаннями, ані життям із традиційними, сталими нормами. Наша задача — збудити народні думки й дати їм той напрям, який відповідає селянинови й який скорійше приведе його до зрозуміння

головних питань усякого громадського життя. Обовязково тільки, щоб сі задачі були добре вияснені для самого народника. Тоді все одно, чи почне він се збудження народної душі Біблією, чи Кобзарем Шевченка, чи з спілкової організації, чи з будування. Кожний упевнений в яку небудь етично-соціяльну підвалину, внесе конче розуміння сього принципу в світогляд своїх селян. Для пропагування сього принципу Богун роздає свої 1000 десятин на тих умовах, щоб усі вкупі обробляли та користувались ними: „Що земля вродить, то треба продати, а гроші розділити“. На кошт товариства купують ся машини, молотілки, зерно продають загалом відразу без помочи перекупників. Богун залишає собі право бути впорядником, але й він працює в ряді з иньшими і навчає товариство кращим агрікультурним засобам. Довго громада не рішається прийняти його очевидячки корисні умовини, та все допитує Богуну, яка йому з сеї операції користь, та тільки коли він каже, що у него нема грошей платити робочим, „а так мені кориснійш, — каже він — платити з урожаю“ — тільки після сього громадяне упевнились, що він не має на них ніяких поганих замірів. Богун бере собі жінку по любови з села, просту дівчину і гадає прожити з нею тихо та щасливо з моральним задоволенням у своїй службі народнім інтересам. Але минають 4 роки, — семейного щастя нема, уродлива Оксана виробляє ся на грубу бабу, що не розуміє його широких, альтруїстичних замірів, його тонкої організації; вона незадовольнена своїм недостаточно панським станом без наймичок, без таких „убрань, як у писарівни“. Громада, якій він служить чесно і стало, дивить ся на його все таки з недовірем, приймає на віру всякі брехливі чутки про його. Ніжна, чутлива натура Богунува важко страждає від сього непорозуміння. Душевна самота пригнічує його й він усім серцем прив'язуєть ся до учительки, шукає у неї заспокоєння та підмоги і пізнає, що вона любила його ще до його шлюбу. І тут він розбив чуже щастє! А з другого боку йому бачить ся, що й у селі він не приніс тої користі, не ввів „провести ідею братерства, поважання народа до інтелігентного чоловіка, до науки. Яка була віра в людей, і ту своїм життям, своєю невмілою працею загубив, загубив на віки. Всі відхилились від мене, а я один, один! Що-ж у мене зосталось! Віра в свої сили? Нема її, нема сили. Найкращі, молоді, загубили ся в боротьбі! Що-ж зосталось? Заснути, вмерти... А так жити хотіло ся, любити“. Та Богун не кінчить самовбійством, його спасає

вчителька. Громада впевнюється в його добрих намірах, та Богун виїзжає; він сам каже: „Я втомився, нехай усе зостається в їх руках, як було раніше“. Він один відходить, не обвинувачує нікого, бо й винуватих нема: вони „не зрозуміли“ його через те, що не знали його; він не зумів дати їм можливості зрозуміти його, бо він і сам не пізнав їх. Але за ними, за сими переконаними демократами, що добре знають народній побит і вміють допомогти народови, за сими людьми з ясним морально-соціальним світоглядом і вся будучність народництва. Таким слабим, але симпатичним натурам, як Богун, важко добити себе досягнення своїх ідеалів. Треба багато віри, терпливості, впертості, щоб бути і залишити себе на все життя народником, не втекти від себе маси, що так помалу прокидає себе, а стати зрозумілим для неї.

Чи скоро прийде той час, коли вони його зрозуміють? Який це радісний буде час! Але як багато треба зробити ще, щоб зв'язати всі взаємні непорозуміння! Найкращий образ народника в сучасній російській літературі, це безперечно лікар в оповіданні Вересаєва „Без дороги“. Але він умирає, вбитий тою юрбою, задля якої він сам ішов на зустріч смерті. І при кінці життя він проказує ті-ж слова: „Вони не винуваті, вони не зрозуміли мене“. Юрба вбиває того, хто доброхітно прийшов служити їй, віддав їй своє тіло й свою високу душу. І нема винуватих у цих катастрофах між ріжновісними світоглядами. Коли-ж спаде завеса з очей незрячих і брат братови простягне руку на рівноправний союз? Богун, змучений морально, лікар Вересаєв убитий на смерть, — усе це не даремні жертви, їх подвиги любови кладуть перші незломні підвалини для моста через себе неясне провалля між народом та інтелігенцією. Погибель цих друзів народу тільки усьвячує діло народництва. Шлях сей устелений мученицькими жертвами, але чим більші, чим численніші ряди тих переконаних народників готових до саможертви, тим скоріше збудується сей міст.

З—ба.

